

Маргарита Кравченко

МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ТВОРІВ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Пантелеймон Куліш – відомий прозаїк, поет, перекладач, літературний критик, видавець, невтомний трудівник на ниві української критики, визначна постать в історії української культури. Його різнобічна праця й безсумнівний талант здобули визнання багатьох діячів української культури. Твори його високо цінували Т. Шевченко, С. Єфремов, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко,

І. Огієнко, Д. Дорошенко, В. Петров, Я. Гординський, Ю. Шевельов. Творчість П. Куліша привертає увагу сучасних мовознавців.

Зокрема, художня спадщина Пантелеймона Куліша потребує подальшого аналізу в аспекті мовно-естетичного змісту його творів. Актуальність вивчення спадщини письменника зумовлена як потребою широкого залучення її до сучасного духовного національного процесу в Україні, так і потребою введення концептуальних положень П. Куліша в науковий обіг, у справу сьогодишнього осмислення історичного розвитку української літератури та літературної мови.

Куліш як непересічна мовна особистість володів талантом відчувати колективний досвід у сприйманні естетичної природи слова й трансформувати його в мовно-естетичні форми.

Серед оповідань письменника найвідоміші його романтичні ідилії «Орися», «Дівоче серце», романтично-баладне оповідання «Гордовита пара», оповідання-анекдоти «Сіра кобила», «Очаківська біда», морально-повчальні оповідання «Про злодія у селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва», історичні оповідання «Мартин Гак», «Січові гості».

Мовно-естетичний зміст названих творів полягає в зображенні ідеалу гармонії людського, конкретніше – національного буття. У творах поетизуються взаємність і любов, материнство, родинна злагода, козацько-старшинський хутірний побут, близькість людини до природи, уявна суспільна згода серед соціально неоднорідних хуторян. Запорізькій вольниці, гайдамацькому бунтарству Куліш намагався протиставити дух миролюбства, ідилію козацьких хуторів, старосвітської поважності, доброзичливості, душевного аристократизму.

Письменник наголошував на тому, що визначальним у розвитку культури є так званий «національний дух». У своїх історичних оповіданнях автор ідеалізує й романтизує часи гетьманщини, прикрашає життя козацької старшини, доводить, що старшинські традиції є кращими зразками для життя народу.

Мовно-естетичний зміст оповідань передається виразними художньо-зображальними засобами, що розкривають внутрішній стан головних героїв, передають їхнє світосприймання, особливий душевний стан, спорідненість з природою. Природа виступає основним критерієм оцінки взаємин персонажів. Так, в оповіда-

нні «Дівоче серце» події розгортаються на тлі тихого літнього ранку: *Ще ж як на те дав господь ранок тихий, ясний да любий, літній. Колос у ячмені ще не налився, то соловей виспівував останні пісні свої – прощавсь із весною. Тут його ведуть, того Ігната; тут його мати, обнявшись із Оленкою, голосять; а соловей на вербі під той гомін та плач аж ляцисть – співає. Золоті хмарки наче вплинь пливуть по чистому небу* (тут і далі використано приклади із: Куліш П. О. Твори: В 2 т. – К., 1998; Куліш П. О. Чорна рада. Хроніка 1663 року. Оповідання. – Х., 1990.).

Стилістично виразним, функціонально навантаженим в оповіданнях виступає синтаксис, за допомогою якого відтворюється розмовно-оповідний стиль викладу. Кулішевим оповіданням притаманні лаконізм, художня деталь, фольклорна стилізація. Автор не стільки описує чи розказує, скільки показує сцени й епізоди, подаючи жваві діалоги, характерні репліки окремих людей. Робить це він природно й майстерно. Оповідачами виступають хуторянин, бабуся, старий дід, прадід, мовлення яких просте, уповільнено-деталізоване: *Єсть така пісня, і дуже жалібна вона. Було, як співає наш кобзар Архип, то й сам плаче. Отже, якби не вмер Архип, то ще б зложив, може, й жалібнішу пісню про нашу вдову...; Еге, добродію! Сидимо оце ми з вами на пасіці – ні гадки!.. Божа бджола гуде, кругом гречки біліють...*

Емоційні й нейтральні мовні засоби характеризують оповідача, а також персонажа, показують тісний зв'язок психічного стану людини з її мовою.

Кожна фраза в оповіданнях Куліша відображає відповідний тип поведінки, конкретну виразну інтонацію, характерологічний жест. Навіть там, де переважає опис, читач все одно відчуває інтонацію оповідача. Національний характер оповідача виявляється в актуалізованих деталях мовлення: *Аж ось – шумить, реве Трубайло за левадами. Як розтупиться дерево, а сонце як заблещить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а саме чисте скло, самий дорогий кришталь рине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння; Поблід Ігнат, затрусився, поник до землі, як підкошена папороть, засумував тяжко; у лазареті з місяць пролежав, а потім і не ходив більш до пана Івана, і не питав про Оленку. Москалем він одиноким вік звікував, мов той дуб суховерхий.*

У системі художніх засобів вираження, властивих мовотворчості П. Куліша, найпоказовіша, на нашу думку, лексика, оскільки саме через неї найбільшою мірою передаються комунікативні настанови на розумове й чуттєво-експресивне сприйняття понять і реалій. Так, в оповіданнях про історії гайдамаків («Січові гості», «Мартин Гак») історична та архаїзована лексика становить необхідний компонент оповіді, засіб індивідуалізації мови героїв, свідчення їхньої освіченості, культури, високого соціального стану тощо. В історичних оповіданнях, як і в фольклорних творах та народній пам'яті, запорожці виступають як поборники волі, самовіддані захисники батьківщини, хоробрі, чесні й справедливі воїни.

Для змалювання доби Руїни, відтворення історичного колориту Куліш використав історизми в їх номінативній функції. Широко представлені в оповіданнях назви одягу, які свідчать про соціальний стан і достаток героїв, назви бойового спорядження, козацька атрибутика: *Як іде було в неділю з матір'ю до церкви: вона в старосвітському **кунтушиі**, а він у батьківській **киреї**; Одбували татар або січових гостей самі надвірні панські **корогви** – з нашого ж таки брата, з підданства; А ми тільки що рушили їх переймати, аж тут із лісу души сорок гайдамак, всі в **кармазині** та в **блаватасах**, такі гетьмани вискочили, що аж очима на їх не зглянеш; Вискочили та як ударять ізразу на чотири **корогви** волоські, що стояли спереду, так їх і розідрали надвоє; **Жупан** на йому шовковий червоний, аж світиться, як огонь; шапка червона, похилиста; пояс золотий; за поясом **пістолі**; при боку **шабля**; **кульбаки** і стремена – все те в щирім золоті, аж горить.* Як неодмінні атрибути історичних оповідей названі словесні деталі індивідуалізують мову П. Куліша.

У мові оповідань письменника стихійно виявляється східнополіський говірковий колорит. Мовні партії його персонажів побудовані на діалектно-характерологічних та семантико-стилістичних особливостях східнополіської говірки. Мова персонажів містить діалектні й просторічні елементи: *Доспіла **єси**, моя ясочко, як повний колос на ниві; «Дівчино! – **рече**, – будь мою **жоною!**» А вона **рече**: «Тоді я буду тобі **жоною**, як Трубайло назад вернеться»; Я вже про **се** думала, ненечко: у мене ще з весняної доби **єсть** такий папір, щоб мені **вільно** було по людях служити.*

Серед діалектних рис у мові творів Куліша виділяємо такі: наявність у словах приставного [і]: *іще, ізнов, ізнімається, ізразу, ізробилась*; відсутність у більшості випадків протетичних приголосних перед голосними [о], [у]: *огонь, огнище, отчизна*.

Поряд із фонетичними й граматичними діалектизмами письменник уживає ряд лексичних: *дівойка, ушули, лучче*. Активно функціонуючи як у мові персонажів, так і в мові оповідачів, діалектизми виступають природним компонентом народнорозмовної стихії, відображаючи мовно-естетичний зміст оповідань.

Важливим засобом втілення мовно-естетичного змісту творів є використання розмовної лексики, яка представлена в оповіданнях словами різних граматичних категорій. Функціонально вагомою є дієслівна синоніміка, що охоплює лексеми й фраземи загальноомовного характеру з різним ступенем емоційності на позначення процесів мовлення: *балакати, гуторіти, дмухнути, мугикнути*; руху в просторі: *чумакавати, вештатися, шибнутися, смикнути*; фізичної дії: *звичити, попорськати, клюкнути, назирити*; психічної діяльності та стану: *домізкувались, мізкувати, спантеличити, второпати*.

Певне стилістичне навантаження мають розмовні прикметники – переважно згрубілі, оцінювальні художні означення, що вживаються для характеристики негативних персонажів: *дідизний, скажений, пузатий*. Іншу стилістичну функцію мають багато ніжних і пестливих слів, переважно із суфіксами зменшувальності й пестливості: *панночко, квіточка, дітоньки, сердешенька, губоньки, сонечко, брівоньки*.

Стилізація народнопоетичної оповідності досягається за рахунок фольклоризмів, які виступають складовою частиною мовної оболонки творів: *вона краща й над ясну зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє рибу в морі, і звіра в дуброві, і мак в городі; Москалем він одиноким вік звікував, мов той дуб суховерхий*.

Засобами вираження мовно-естетичного змісту оповідань є поширені, розлогі порівняння, яким Куліш надає перевагу в системі тропів: *викохалась, як біла тополя в леваді; доспіла, як повний колос на ниві; краща й над повний місяць серед ночі; вода чиста, як скло, рине по камінням; Орися росла собі, як та квітка в городі*. Справжню красу письменник вбачає не в багатстві, а в

духовних цінностях, у природності характерів, тому порівняння набувають символічного змісту.

Твори письменника насичені також характерологічними епітетами: *приснився раз Орисі предивний сон; він високий та рівенький; удова безталанна; бідолашна матір; краса малювана, багатирка пишна.*

Дієслівні метафори в оповіданнях П. Куліша побудовано на фольклорних висловах і тропеїчних сполуках. Вони сприяють емоційній наснаженості тексту: *сонце, що звеселяє рибу в морі; брови на очі йому понасовувались; як розступиться дерево.*

Як народнопісенні образи у мові Куліша сприймаються конкретизатори етнопростору: *Аж ось – шумить, реве Трубайло за левадами; Над річкою Трубайлом стоїть висока круча; І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами; І тоді вона [громада] була великий чоловік, як йще наші предки у житах та понад річками в дібровах Богові молилися...; Як ось, каже, пішла чутка поміж дівчат, що любить Маруся з Прохором Осауленком, та й любить певне: і в вишневім садку їх бачили против місяця, і старосвітську скиндячку Марусину пізнали в Прохора в ковнірі.*

В оповіданнях активно вживається народнопоетична рослинна символіка: *Сукні на її сукнях, а коса розплетена по вітру має і на голові вінок із сухих васильків та чорнобривців, що за сволоками по світлицях затикають; Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині; Тут його мати, обнявшись із Оленкою, голосять; а соловей на вербі під той гомін та плач аж ляцисть – співає; Довго вона плакала, слухаючи співи солов'їні та дівочькі пісні; серед ночі встала, тихесенько перейшла через двір, майнула білими рукавчатами на перелазі, втонула в вишневому садку, винула з садової темряви коло хати вдови Загірньої.*

Отже, український сільський побут із відповідними етнографічними реаліями, типові синтаксичні конструкції, що відтворюють різноманітні комунікативні ситуації, актуалізація оповідних структур і створення мовного образу оповідача об'єднується в поняття мовно-естетичний зміст творів П. Куліша, у якому органічно поєдналося поетичне бачення світу митцем і тонке відчуття народорозмовного усного слова.

Творча спадщина П. Куліша залишається актуальною й сьогодні, виступає живильним імпульсом сучасного розвитку знання про духовність України і, суголосна сьогоденню, перебуває в центрі творчих суперечок, без яких немає руху вперед.